

APSKATI

REVIEW ESSAYS

<https://doi.org/10.22364/lviz.124.08>
pp. 187–192

LATVIJAS VĒSTURES
INSTITŪTA ŽURNĀLS

---

2 (124) 2025

APGAISMĪBAS KONJUGĀCIJA. KULTŪRPRAKSES STARP VĀCBALTIEŠU UN LATVIEŠU RAKSTNIECĪBU. PĀRDOMAS PAR PAULA DAIJAS GRĀMATU “APGAISMĪBAS STARNIEKI”¹

Raivis Bičevskis

 0000-0002-4071-3115

Pauls Daija. *Apgaismības starpnieki. Vācbaltiešu mācītāji latviešu rakstniecībā 1815–1848* [*Mediators of the Enlightenment. Baltic German Pastors in Latvian Literary Culture 1815–1848*].

Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2025. 391 lpp. ISBN 978-9934-610-66-0

CULTURAL PRACTICES BETWEEN BALTIC GERMAN AND LATVIAN WRITING.
REFLECTIONS ON PAULS DAIJA'S BOOK *MEDIATORS OF THE ENLIGHTENMENT*

In his book, *Mediators of the Enlightenment*, Pauls Daija describes the cultural space of Latvia in the first half of the 19th century – to date the belief prevails in historiography and cultural studies that in it “nothing happens” or at least “very little happens”. The book overturns this view showing that even in an era when brilliant and innovative ideas appear not so frequently, cultural practices, bookselling, and publicity intensities are created and developed – without these the Latvian national literature in the second half of the 19th century is unimaginable. Daija’s book is an excellent attempt to carry out both methodological and substantive restructuring in the description and analysis of the era.

---

¹ Apskats sagatavots ar LZP FLPP projekta “Aizmirstie filozofi”, projekta Nr. lzp-2023/1-0216, finansiālu atbalstu.

The combined approach of the author takes into account the methods of both the history of ideas and intellectual history; however, it is the concept of cultural practices that occupies the central place, it is very significant. Meanwhile, this is not inconsistent with the author's choice to depict the era from the perspective of the lives and texts of ten German pastors. A biographical approach can draw attention to a number of nuances that use to slip through the net of methods of the history of ideas. The book review offers a complement to this concept in the constellation analysis approach.

Kad, lielo politisko notikumu perspektīvā raugoties uz 19. gadsimta pirmo pusi, 1814. gadā Eiropā sākas Vīnes kongress, kas būs pamats starptautiskajai sistēmai pēc Napoleona kariem, uzplaukst literārais un politiskais romantisms, iestājas Restaurācijas gadi, kuros nobriedis pilsoniskās 19. gadsimta 30. un 40. gadu revolūcijas. Un Baltijā šajā gadā nomirst kāds Leipcigā studējis, Ērgļos un Jaunpiebalgā kalpojošs mācītājs. Vienā no dažus gadus pirms nāves publicētajiem sprediķiem viņš izteicās: “Tam arī pēc Dieva padoma pār prātīgiem cilvēkiem vajaga būt, ka tie arvien savā saprašānā aug. [...] Daudz lietas pasaulē tādas nav, kā tās viņiem papriekš izlikās. [...] Kur cilvēku saprašāna aug un citāda paliek, tur ar ikkurai mācībai pie tiem citādai vajaga palikt. [...]” (72. lpp.). Šie Kristofa Reinholda Girgenzona vārdi nav tikai reliģiski teoloģiski izteikumi par Dieva iekārtoto pasauli – tie lokāli un didaktiski turpina apgaismības aizsākto dinamiku.

“Saprašānas” pieaugums un dinamiska transformācija, vai runa būtu par zināšanu pieaugumu dabas izziņā un cilvēka pašizziņā vai sociāli politiski ekonomisku procesu izziņā un mākslas nozīmes jaunā konfigurēšanā, kopš apgaismības ir bijuši ne tikai moderno sabiedrību veidošanās priekšnoteikums, bet arī vērtību un nākotnes horizonts. Šo kopējo spraigo un revolucionāro laikmeta kustību saistīt ar 19. gadsimta Baltijas “bīdermeiera desmitgadēm”, kas “starp vētrām” (7. lpp.) producē drīzāk uzreiz ne(pa)manāmas nobīdes kultūras praksēs un intensitātēs, šķiet kontrintuitīvi. Paula Daijas grāmata “Apgaismības starpnieki” parāda un pierāda, ka šī iluzorā intuīcija ir ne tikai maldīga, bet arī noteiktu metodoloģisku un ideoloģisku konceptu un pieejas veidu barota.

Tad, kad Eiropas mērogā starp Vīnes kongresu un pilsoniskajām revolūcijām Latvijas kultūrtelpas ārēs šķietami “nekas nenotiek” (8. lpp.), notiek ļoti daudz. Pār šo laiku gūlies konceptuālu rāmju svars, kas liek uz to raudzīties kā epigonālu un marginālu (36. lpp.). Šī rāmējuma acenes, kuras uzliek iepriekšējo gadu desmitu (un nu jau pat simtgades) sociāli un politiski ideoloģiskie, kā arī metodoloģiskie priekšstati, noņemot, iegūstam iespēju ar Daijas grāmatas palīdzību palūkoties uz 19. gadsimta pirmo pusi kā spontanitātes, eksperimenta

un iespējamā lauku, uz (vēl) neīstenoto nākotņu un iespēju līdzāspastāvēšanas laiku, kurš ievieš nozīmīgas, 19. gadsimta otrajai pusei būtiskas grāmatniecības un literārās produkcijas *prakses*. Šajās desmitgadēs, no citas, kultūras prakšu skatpunktu papildinošas *ideju* vēstures perspektīvas raugoties, izvēršas “tautas apgaismība” – apgaismības ideju integrēšana plašos sabiedrības slāņos ar drukāto mediju palīdzību.

Turklāt šajā laikā arī “izglītoto” – apgaismības domātāju un autoru, to skaitā mācītāju, apziņā un tekstos Žana Žaka Ruso apburtie, rusoistiski impregnētie un suģestējošie morāli izglītojošie koncepti (tādi kā “cēlais mežonis”) sociālajā realitātē ved pie sabiedrības *modernizācijas* ar izglītības, tekstu un grāmatniecības prakšu palīdzību. Tas viss Daijas grāmatā parādās Vidzemes un Kurzemes mācītāju perspektīvā, konkrētu personu (10. lpp.) konjugācijā. Lai arī šis ir metodisks solis, lai neunificētu kultūras procesus, kas ir daudz haotiskāki un kontingentāki, nekā tos spēj tvert un atklāt vienmēr noteiktās izvēlēs balstīti abstraktāki ideju vēstures konceptu tikli, tas piešķir grāmatai ne tikai intelektuālās vēstures biogrāfisma pieejas pievilcību, bet arī papildus savu īpašo biogrāfisku hagiogrāfisku stilu un stāstījuma plūdumu.

Paula Daijas uzmanības centrā ir Johans Gotfrīds Agelūts (*Johann Christoph Ageluth*), Kristofs Reinholds Girgensons (*Christoph Reinhold Girgensohn*), Kārlis Frīdrihs Vatsons (*Carl Friedrich Watson*), Konrāds Šulcs (*Conrad Schulz*), Kārlis Hūgenbergers (*Karl Friedrich Jacob Hugenberger*), Jākobs Florentīns Lundbergs (*Jacob Florentin Lundberg*), Johans Teodors Bērents (*Johann Theodor Berent*), Frīdrihs Runclers (*Friedrich Runzler*), Vilhelms Pantēniuss (*Wilhelm Christian Panthenius*) un Gustavs Braše (*Gustav Wilhelm Siegmund Brasche*). Viņu dzīves un publicētie teksti, taču arī manuskripti un citas kontekstuālās liecības – tam visam Daija pievēršas, lai redzētu to, kā notiek vairāku aspektu intensitātē pieaugoša pāreja starp “vienkāršās tautas” mutvārdu tradīciju un tās iekļaušanu “izglītoto” rakstiskajā kultūrā un “apgaismības komunikācijas tīklojumā” (37. lpp.).

Vācbaltiešu mācītāji kā starpnieki gan starp muižu un zemniekiem, gan starp hernhūtiešu kustību un veclatviešiem kā savu kultūrnišu no jauna meklējoši ambivalenti sarunbiedri, gan arī kā vēlākajā historiogrāfijā neatzīti kultūrtriksteri, kas *volens volens* sagatavo augsni jaunlatviešiem – par spīti daudzu tolaik un vēlāk latviešu literārajā kultūrgenēzē iesaistīto mērenākai vai pavisam asai kritikai, parādās kā tās kultūras procesu figūras, kuru noliegums un noraidījums ir cieši saistīts ar savu nolieguma “objektu”. “Pret” tikai norāda uz saistību – uz atkarību sevi definēt kustībā “pret”. Šī negativitātes dialektika attiecas uz daudziem, kas vēlāk (un arī vēl mūsdienās) vēršas pret Baltijas vācu un vācbaltiešu mantojumu latviešu rakstniecībā – latviešu sarakstītājā, pašu latviešu

tapšanā un, citādi sakot, latviešu sarakstīšanā. Turklāt te veidojas pāreja starp vispārējiem kultūras procesiem, kuri analogi atkārtoti jau notikušo citur (vācu “tautas apgaismība” 18.–19. gadsimta mijā) un konkrēto reģionu un lokālo kontekstu. Šī pāreja ir mīnēta: tā ir īsts “mīnu lauks” (13. lpp.), jo grāmatā runa ir ne tikai par vēsturiskiem procesiem, kuru “neitrāls” aplūkošanas sākumpunkts būtu dzīvesgudru akadēmiķu formulējums, kuru Daija citē, proti, ka “[bez; R. B.] vācbaltiešu ieguldījuma nevar izprast latviešu nacionālās kultūras ģenēzi” (13. lpp.).

Skaidrs, ka šī neitralitāte zūd, tikko mēģinām piešķirt “miesu” šādam formulējumam. Kad kāds to dara, tad šo mēģinājumu vērtējumos izskan aizdomas par “neokultūrtrēģerismu” kā jaunu aizraušanos ar vācbaltiešiem, kad sabrukūšas vecās (pat vēl padomjlaiku) klišejas un priekšstati par viņiem. “Vācbaltieši kā savējie” – šī ir liela tēma, kas tiek un tiks risināta varbūt vēl ļoti ilgi un kurā Daija drosmīgi iesaistās. Pat ja mācītāju atsevišķie didaktiskie “kultūrriki” un izglītojošie centieni tajā akribijā, kādā monogrāfijas autors spēj tajos iedziļināties, tik daudz nesaistītu lasītāju, tad šis grāmatas aspekts, proti, vēsturiski filoloģisko interpretāciju un grāmatniecības zinātnes atziņu klāsts un pienesums “mūsu vācbaltiešu” integrācijas aktuālajā jautājumā, noteikti spēcīgi uzrunā un uzjundī vēlmi jautāt tālāk un atgriezties pie pagātnes nevis antikvāras retrospekcijas, bet gan tieši reflektētas pašizpratnes dēļ.

Diskusija par vācbaltiešu mantojumu latviešu kultūrā neaizsedz grāmatas tiešo izpētes priekšmetu, taču no tās nevar izvairīties (tieši paša priekšmeta dēļ), un autors arī nevairās. Varētu vēlēt, lai lieliskais grāmatas priekšvārds un ievads, kurā sniegta sociāli politiskā un literārā laikmeta aina Baltijā un Latvijas kultūrtelpā, pat vēl vairāk un profilētāk pievērstos šim aspektam – nevis polemikas, bet gan izziņas labad.

Pretrunīgumu, paradoksalitāti, kontingenci un savstarpējo atkarību, kas piemīt kultūras procesiem, pētīt literāros savījumos starp vāciešiem, vācbaltiešiem, igauņiem un latviešiem – tas ir būtisks Latvijas humanitāro un sociālo zinātņu uzdevums šodien, un tā aktualitāti nemazina jau labi paveiktais šajā laukā. Ķeroties pie šī uzdevuma, jāiegulda liels darbs perspektīvas profilēšanā un savu “priekšspriedumu” (*Vorverstāndnis* un *Vorurteil* hermeneitiskā struktūra; Hanss Georgs Gadamers) analītikā. Pauls Daija ar savu grāmatu rāda, ka šie teorētiski metodoloģiskie priekšdarbi ir lieliski apvienojami ar plašu un kontekstualizējošu vēsturisko materiālu izpēti.

Autora izstrādātā un lietotā pieeja ir labi redzama tur, kur viņš pievērsas grāmatas protagonistu teiktajam. Ne viss par kultūras procesiem atklājams, turoties vien pie pašu autoru izteikumiem un izvirzītajiem mērķiem, kuri var izrādīties visai iluzori vai ļoti ierobežoti (kultūr)laikā. Svarīgi ir, kas “notiek” paralēli viņu

idejām – kas notiek kultūrprakšu diferencēti aplūkojamos līmeņos, kas producē “neapzināto ieguldījumu” (Gvido Straube) kultūrvīdē. Interpretējoši un analītiski jānonāk pie nobīdes, pat pārrāvuma starp iecerēm un sekām – pie *kultūras diastāzēm*, kurās notiek tik daudz laikā, “kad nekas nenotiek”: “Tekstu saturs ilgtermiņā [...] varēja izrādīties sekundārs, [...] sistēma, kas nodrošināja regulāru literāro praksi un lika pamatus tam, lai nostiprinātos latviešu lasošā publika [...] bija kas daudz jaudīgāks. Teksti varēja aizmirsties un tos varēja kritizēt, pat nepamanot, ka struktūra, kas tos padarījusi iespējamus, jau ir ieņēmusi stabilu vietu” (344. lpp.).

Paula Daijas monogrāfija ir vērtīgs pētījums, kuram ir svešas mūsdienu “piedzīvojumu romāna” arhetipiskās kategorijas, kas liek saskatīt it visā kultūras procesā cīņu starp “labajiem un ļaunajiem” (344. lpp.). Pētniecisks romāns šī grāmata tomēr ir. To liek darīt perspektīva uz cilvēkiem, nevis idejām. Šis kultūrprocesus personalizējošas perspektīvas faktors (pat nevis abstraktā nozīmē, kurā ikviens teksts ir “stāsts”, kurš tiek radīts ar virkni apzināti un neapzināti izvēlētu konceptu un žanrisku rāmējumu palīdzību) ir būtisks šajā grāmatā uzbūvētajai konstrukcijai. Labs pētnieks ir labs rakstnieks. Labs rakstnieks neiztiek bez labiem tēliem un personāžiem. Tēli un stils padara lasāmo par ietekmējošu un veidojošu lasīto.

Tas nav pretrunā ar teikto par to, ka kultūras saturs nav (tikai) kāda teiktais kā subjekta intendētais idejiskais saturs, bet gan subjekta darītais; tas nav (tikai) iztēlotais, bet gan vēsturiski kondensējies prakšu kopums, kurā darbīgie subjekti ierakstās un kuru transformē. Būtu interesanti šo perspektīvu (ar rekonstruējamām saknēm Rietumu marksisma un Fuko kultūrteorijās) savienot ar citu teorētisko likni pārstāvošām pieejām, piemēram, t. s. konstelāciju pētniecību, kura kopš Dītera Henriha un Manfrēda Franka darbiem par vācu ideālismu un romantisma ģenēzi ieguvusi jaunu elpu.² Daija iet šajā virzienā, jo izvēlēto mācītāju atsevišķo dzīvju un tekstu aplūkojums grāmatas gaitā nostiprina atziņu, ka viņu darbība ir iespējama noteiktā konstelācijā, t. i., autoru kopienā, kuri, savstarpēji ietekmējoties, veido idejas, bet ar tām un arī viņpus tām – kultūrprakses. Tās “nes” subjektīvi pieredzēto un iecerēto laika straumē arī tad, kad idejas sen nogrimušas pagātnes dzelmē.

Paula Daijas darbs “Apgaismības starpnieki” ir lielisks papildinājums līdzšīnējā 19. gadsimta grāmatniecības pētniecībā, taču neapšaubāmi arī plašāk – visa laikmeta kultūrizpētē. “Vācbaltiešu mācītāji latviešu rakstniecībā” ir grāmatas apakšvirsraksts, kas gan provocē, gan no jauna uzdod svarīgus jautājumus par

---

2 Martin Mulsow, Marcelo Stamm, Hrsg. (2025). *Konstellationsforschung*. 2. Aufl. Berlin: Suhrkamp.

“mums” un “savējiem”. Šos jautājumus ir vērts paturēt prātā, lasot grāmatu un arī šodien veidojot identitātes Eilera aplus un turpinot latviešu rakstniecību.

© 2025 Raivis Bičevskis, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0

International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)